

यन्त्र (YANTRA)

ANCIENT AND RECENT ADVANCES

Presented by-

Dr. Manpreet Singh

Assistant Professor

MJF Ayurveda Medical Collage, Jaipur

Yantra (Surgical Instruments in Ayurveda)

- **Programme Outcome** – familiarize students with Ayurvedic surgical instruments, bridge ancient and modern knowledge, develop skills in recognizing and using Yantras.
- **Course Outcome** – enumerate six types of Yantras, identify Swastika, Sandansha, Tala, Nadi, Shalaka, Upayantra, compare ancient and modern instruments, demonstrate their surgical applications.
- **Learning Objectives** – define Yantra, classify as per Sushruta, describe features and defects, relate Yantras with modern forceps, retractors, scopes, etc.

- तत्र, मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि; तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि ।
मन-शरीर में बाधा उत्पन्न करे→शल्य, उनके आहरण के उपाय यन्त्र
- यन्त्रशतमेकोत्तरम्; अत्र हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ, (किं कारणं ? यस्माद्धस्तादृते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव) तदधीनत्वादयन्त्रकर्मणाम् ।

यन्त्र – 101

प्रधानतम यन्त्र – हस्त (हाथों के अधीन समस्त यन्त्रकर्म)

- तानि षट्प्रकाराणि; तद्यथा स्वस्तिकयन्त्राणि, सन्दंशयन्त्राणि, तालयन्त्राणि, नाडीयन्त्राणि, शलाकायन्त्राणि, उपयन्त्राणि चेति ।

प्रकार- 6

स्वस्तिक यन्त्र- 24

सन्दंश यन्त्र - 2

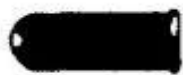
ताल यन्त्र -2

नाडी यन्त्र - 20

शलाका यन्त्र-28

उपयंत्र -25

यंत्रों का पुरातन स्वरूप-

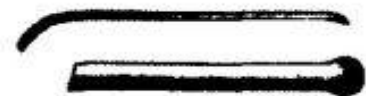
1. Anguli yantra.

2. Arsho yantra.

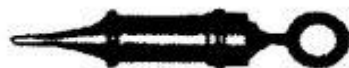
15. Shamipatra yantra.

16. Shalaka yantra.

3. Ashmaryaharna yantra.

4. Basti yantra.

17. Sharapunka mukha.

18. Sinhamukha yantra.

5. Bhringamukha yantra.

6. Darvyakritishalaka.

19. Shvanamukha yantra.

20. Shanku yantra.

7. Garbhashanku yantra.

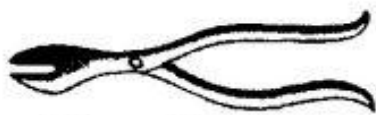
8. Jalodar yantra.

21. Snuhi yantra.

22. Tala yantra.

9. Kakamukha yantra.

10. Kankamukha yantra.

23. Tarakshumukha.

24. Vrikamukha yantra.

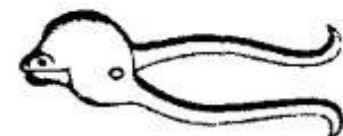
11. Muchuti yantra.

12. Nadi yantra.

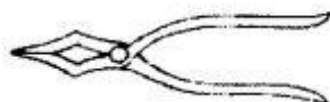
25. Vrinaprakshalana yantra.

26. Vyaghramukha yantra.

13. Rikshamukha yantra.

14. Sadansha yantra.

27. Yugmashanku yantra.

28. Yonyavekshana yantra.

- तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति; तत्प्रतिरूपकाणि वा तत् अलाभे ।
तत्र, नानाप्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशःसदृशानि;
तस्मात् तत् सारूप्यात् आगमात् उपदेशात् अन्ययन्त्रदर्शनात्
युक्तितत्तश्च कारयेत् ।

प्रायः लौह के (अभाव में प्रतिरूप भी प्रयोज्य)

स्वरूप- हिंसक पशु-मृग-पक्षी के मुख सामान

युक्त्यनुसार अन्य समरूप यन्त्र योजना का उपदेश

- समाहितानि यन्त्राणि खरश्लक्षणमुखानि च ।
सुदृढानि सुरूपाणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥

यन्त्रगुण- हाथों में समाहित होने योग्य

खर/श्लक्षण मुख

सुदृढ

सुरूप

सुग्राही

• तत्र स्वस्तिकयन्त्राणि-

अष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि, सिंहव्याघ्रवृकतरक्षवृक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगैर्वारुककाककङ्ककुररचासभासशशघात्युलूकचिल्लिश्येनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णावभञ्जननन्दीमुखमुखानि, मसूराकृतिभिः कीलैरवबद्धानि, मूलेऽङ्कुशवदावृत्तवारङ्गाणि, अस्थिविदष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते॥

18 अङ्गुल प्रमाण

सिंह-व्याघ्र-भेड़िया-चीता-ऋक्ष-द्वीपी-बिल्ली-शृगाल-मृग-एवोरुक-कौवा-कंक-

कुरर-चारु-भास-शशघाती-उल्लू-चील-बाज-गृध्र-क्रौञ्च-भृङ्गरादि-अञ्जलिकर्ण-

अवभञ्जन-नन्दीमुख के मुख समान

मसूराकृति कीलबद्ध

मूल अङ्कुशवत् मुड़े, पकड़ने योग्य

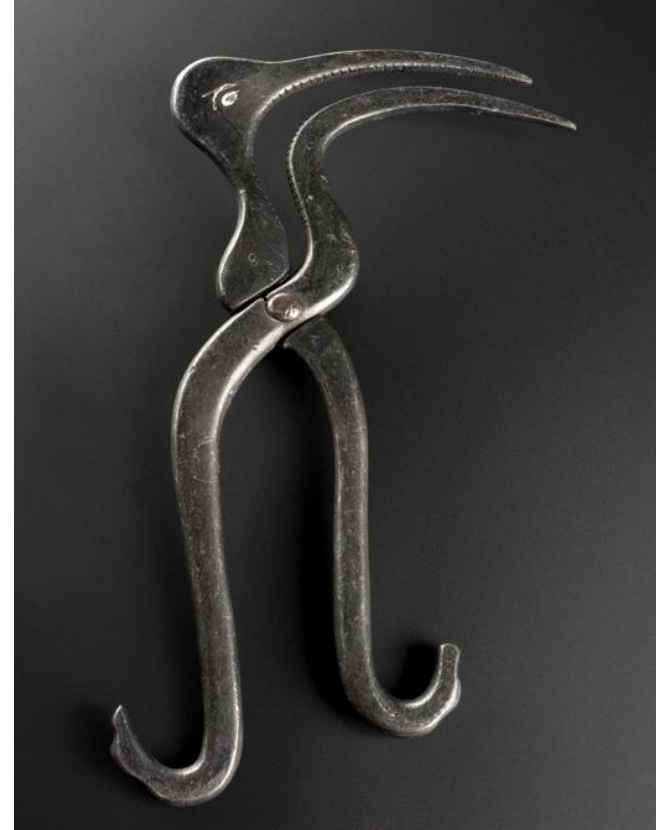
अस्थि प्रविष्ट शल्य उद्धरणार्थ प्रयोज्य

- दृश्यं सिंहमुखाद्यैस्तु गूढं कङ्कमुखादिभिः ।
निर्हरेत शनैः शल्यं शास्त्रयुक्तिव्यपेक्षया ।
दृश्यशल्य→सिंहमुख, गूढशल्य→कंकमुख
शल्यनिर्हरण शास्त्रं व युक्तिं सम्मत, शनैः-शनैः करें

सिंहमुख यन्त्र

कंकमुख यन्त्र

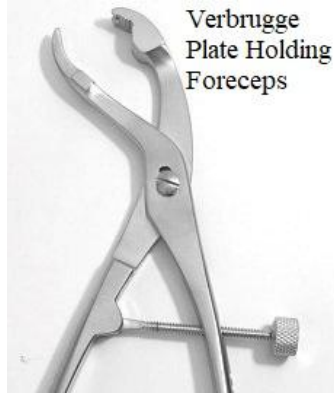
Examples of **SWASTIK YANTRA** in recent advances -

Instruments used in orthopaedic surgery -

Bone Holding Forceps

Verbrugge
Plate Holding
Forceps

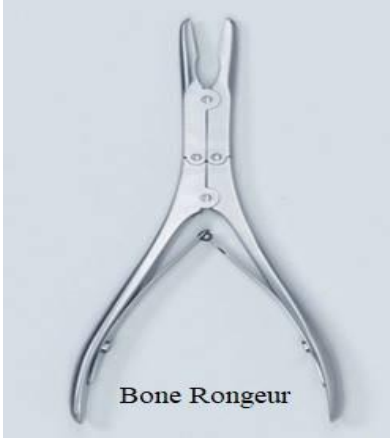
Bone Holding Forceps

Dental Bone Rongeur

Bone Rongeur

Bone Rongure Foreceps

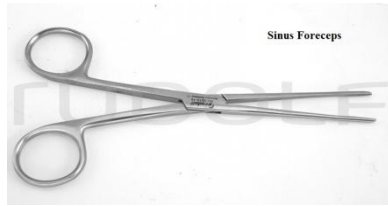
MackoSquare Tip Ped Rongure

व्याल-मृग मुख सदृश्य
Made for Strong Grip

Examples of **SWASTIK YANTRA** in recent advances -

Instruments used in General surgery -

Sinus Forceps

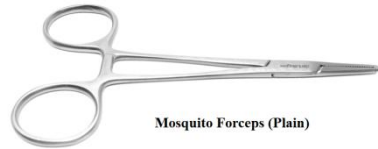
Haemostatic (curved) forceps

Matthew Ligating Plier

Kocher's Forceps

Mosquito Forceps (Plain)

Piles Holding Forceps

Sponge Holding Forceps

Gatsi Ovum Forceps

Hartmann Alligator Forceps

Cheatle Forceps

Right Angle Forceps

Allis Tissue Forceps

Mosquito Forceps (Curved)

Babcock Forceps

विभिन्न स्वस्तिक यन्त्र; (विशेषकर कंकमुख) which are specialized to do work in small wound openings

- सनिग्रहोऽनिग्रहश्च सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ भवतः, त्वङ्मांससिरास्नायुगतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते ।

16अङ्गुल

सनिग्रह एवं अनिग्रह

त्वचा-मांस-सिरा-स्नायु गत शल्य उद्धरण

Tissue Forceps(Toothed)

Tissue Forceps (Plain)

- तालयन्त्रे - द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवदेकतालद्वितालके, कर्णनासानाडी शल्यानामाहरणार्थम् ।

12 अङ्गुल

मत्स्यतालवत

एकताल एवं द्वीताल

कर्ण-नासा-नाडी गत शल्याहरण

Bone Graft Scoop

Ferguson Stone Scoop

Sim's Speculum (Single Bladed)

Sim's Speculum (Double Bladed)

Uterine Scoop

Rectal Speculum

Cusco's Speculum

शलाका यन्त्र (Different types of Retractors)

Doyen retractor

Czerny retractor

**langenbeck
retractor**

Hasson 'S' retractor

Deaver Retractor

Langenbeck retractor

• नाडीयन्त्राणि अनेकप्रकाराणि, अनेकप्रयोजनानि, एकतोमुखान्युभयतो मुखानि च; तानि स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं, रोगदर्शनार्थम्, आचूषणार्थं, क्रियासौकर्यार्थं चेति; तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि, यथायोगदीर्घाणि च । तत्र भगन्दराशोत्रणबस्त्युत्तरबस्तिमूत्रवृद्धिदकोदरधूमनिरुद्धप्रकशसन्निरुद्धगुदयन्त्राण्यलाबूशृङ्गयन्त्राणि चोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः।

प्रकार व प्रयोजन अनेक

एकमुख-उभयमुख

स्रोतोगत शल्योद्धरणार्थं, रोग दर्शनार्थं, आचूषणार्थं, क्रियासौकर्यार्थं

स्रोतोद्वारवत परिधि का यथायोग्य लम्बाई का

भगन्दर, अर्श, व्रण-बस्ति-उत्तरबस्ति-मूत्रवृद्धि-दकोदर-धूमयन्त्र,

निरुद्धप्रकश-सन्निरुद्धगुद यन्त्र, अलाबू-शृङ्ग यन्त्र

अर्शोयन्त्र(Proctoscope)

उभयतोमुखानि

एकतोमुखानि

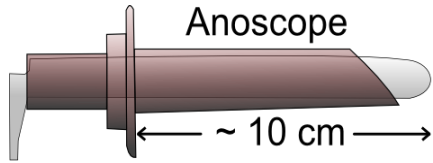
Plastic

Metal

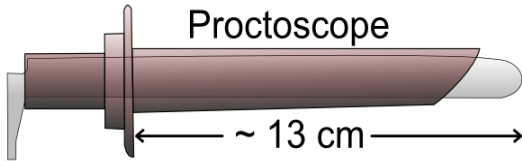

Disposable Proctoscope

Anoscope

~ 10 cm

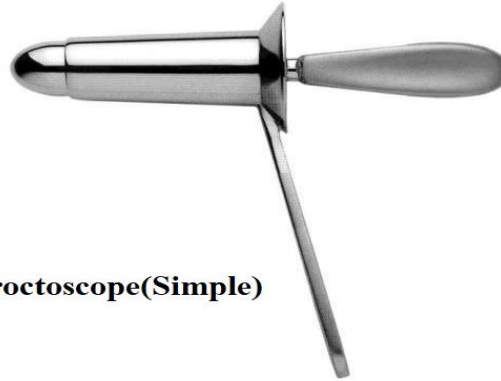
Proctoscope

~ 13 cm

Rectoscope

~ 25 cm

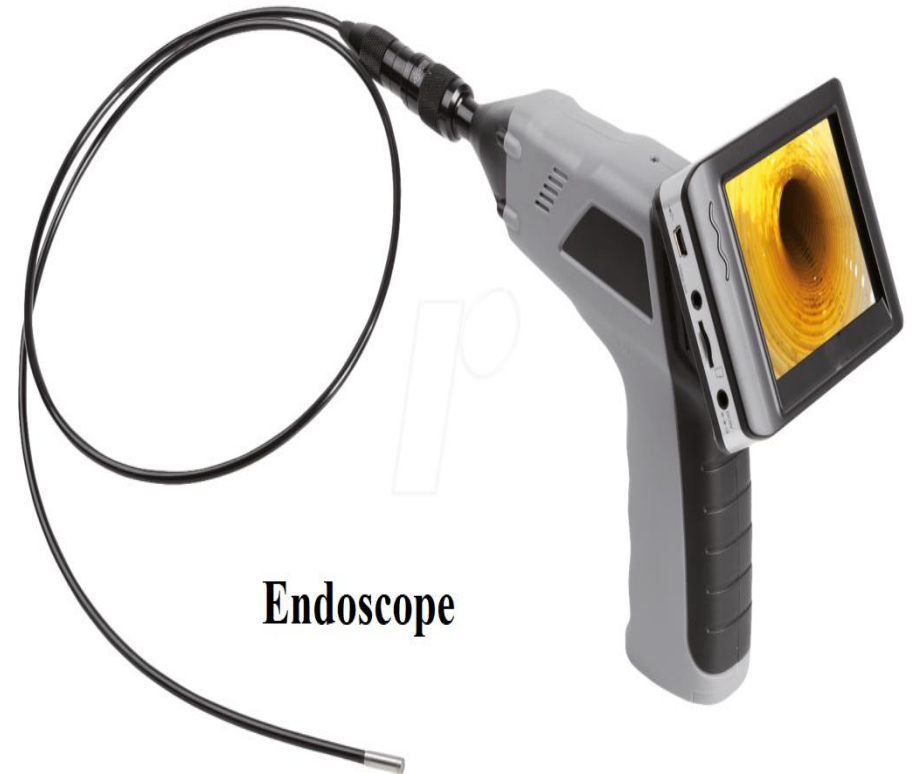
Proctoscope(Simple)

Split Proctoscope

नाड़ीयन्त्र (As Endoscope)

- स्रोतोगत शल्योद्धरणार्थ, रोग दर्शनार्थ, आचूषणार्थ, क्रियासौकर्यार्थ
- विभिन्न स्रोतासों के अनुसार विभिन्नताएं
- Advanced technique under Direct vision and Video-endoscopic vision

- शलाकायन्त्राण्यपि

नानाप्रकाराणि, नानाप्रयोजनानि, यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च;
तेषां गण्डूपदसर्पफणशरपुङ्खबडिशमुखे द्वे द्वे, एषणव्यूहनचालनाहरणार्थमुपदिश्येते;
मसूरदलमात्रमुखे द्वे किञ्चिदानताग्रे स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थ;
षट्कार्पासकृतौष्णीषाणि, प्रमार्जनक्रियासु;
त्रीणि दर्व्याकृतीनि खल्लमुखानि, क्षारौषधप्रणिधानार्थ;
त्रीण्यन्यानि जाम्बववदनानि, त्रीण्यङ्कुशवदनानि, षडेवाग्निकर्मस्वभिप्रेतानि;
नासार्वुदहरणार्थमेकं कोलास्थिदलमात्रमुखं खल्लतीक्ष्णौष्ठं;
अञ्जनार्थमेकं कलायपरिमण्डलमुभयतो मुकुलाग्रं;
मूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पवृन्ताग्रप्रमाणपरिमण्डलमिति।

शलाका यन्त्र विभिन्न प्रकार-प्रयोजन-आवश्यकतानुसार लम्बाई की

शलाका प्रकार	संख्या	कर्म
गण्डूपद-सर्पफण-शरपुंखा-बडिशमुख	2-2	एषण-व्यूहन-चालन-आहरण
मसूरदलमात्रमुख (आगे से कुछ झुकी हुई)	2	स्रोतोगत शल्योद्धारण
कार्पासकृतोष्णी	6	प्रमार्जन हेतु
दाव्याकृति (गहराई वाली)	3	क्षार-औषध प्राणिधान
जाम्बवमुखी-अंकुशमुख	3-3	अग्निकर्म
कोलास्थिदलमात्रमुखी (तीक्ष्णमुख, गहरी)	1	नासारुद हरणार्थ
कलायपरिमण्डल (उभयतो मुकुलाग्र)	1	अंजन हेतु
मालतीपुष्प वृन्ताग्र (परिधि प्रमाण की)	1	मूत्रमार्ग विशोधिनी शलाका
कुल शलाका संख्या-	28	

शलाका (in ancient)

अग्निकर्म शलाका

शलाका (Probes in recent era)

अग्निकर्म शलाका (in recent advance)

Electrocautery

Thermocautery

- उपयन्त्राण्यपि-

रज्जुवेणिकापट्टचर्मन्तवल्कललतावस्त्राष्ठीलाशममुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलि
जिह्वादन्तनखमुखबालाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्रवाहणहर्षायस्कान्तमयानि
क्षाराग्निभेषजानि चेति ॥

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।

सन्धौ कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥

रस्सी-वेणिका-वस्त्रपट्ट-चर्म-अंतर्वल्कल-लता-वस्त्र-
अष्ठीला-अशम-मुद्गर-पाणितल-अंगुली-जिह्वा-दंत-
नख-मुख-बाल-अश्वकटक-शाखा-ष्ठीवन-प्रावाहण-
हर्ष-अयस्कान्त-क्षार -अग्नि-भेषज

पूरे शरीर व शरीरावयावों, सन्धियों-कोष्ठ-धमनियों में इनका प्रयोग यथायोग्य करें

- यन्त्रकर्माणि तु-

निर्घातनपूरणबन्धनव्यूहनवर्तनचालनविवर्तनविवरणपीडन
मार्गविशोधनविकर्षणाहरणाञ्छनोन्नमनविनमन

भञ्जनोन्मथनाचूषणैषणदारणर्जुकरणप्रक्षालनप्रधमनप्रमार्जनानि
चतुर्विंशतिः ।

निर्घातन-पूरण-बंधन-व्यूहन-वर्तन-चालन-विवर्तन-विवरण-पीडन-
मार्गविशोधन-विकर्षण-आहरण-आञ्छन-उन्नमन-विनमन-भञ्जन-
उन्मथन-

आचूषण-एषण-दारण-ऋजुकरण-प्रक्षालन-प्रधमन-प्रमार्जन=24 ।

- स्वबुद्ध्या चापि विभजेद्यन्त्रकर्माणि बुद्धिमान् ।
असंख्येयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः ।

विकल्प भेद से शल्य असंख्येय अतः यन्त्र भी...

यन्त्र निर्माण → कर्मानुसार स्वबुद्धि से

- तत्र, अतिस्थूलम्, असारम्, अतिदीर्घम्, अतिह्रस्वम्, अग्राहि, विषमग्राहि, वक्रं, शिथिलम्, अत्युन्नतम्, मृदुकीलं, मृदुमुखं, मृदुपाशम्, इति द्वादश यन्त्र दोषाः ।

अतिस्थूल-असार-अतिदीर्घ-अतिह्रस्व-अग्राही-विषमग्राही-वक्र-शिथिल-
अत्युन्नतम-मृदुकील-मृदुमुख-मृदुपाश।

- एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।
प्रशस्तं भिषजौ ज्ञेयं तद्धि कर्मसु यौजयेत् ।

प्रशस्त यन्त्र- उपर्युक्त दोषमुक्त व 18 अंगुल का

- नि(वि)वर्तते साध्ववगाहते च शल्यं निगृह्योदधरते च यस्मात् ।
यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वधि(वि)कारि चैव ।
यन्त्रों में कंकमुख की प्रधानता-
सभी स्थानों में सम्यक्तया प्रवेश व शल्य निर्हरण

आचार्य वाग्भट् अनुसार यन्त्र वैशिष्ट्य -

- मुचुंडी यन्त्र(Fine tooth forceps)- अर्म, गंभीर व्रण से मांस निर्हरण
- उपपक्ष्म यन्त्र (Epilation forceps)- पक्ष्म निर्हरण →
- अर्शोयन्त्र(Proctoscope)
- शमी यन्त्र(Anal dilators)- अर्शप्रपीडन
- भगन्दर यन्त्र(Split Proctoscope)
- नासा यन्त्र- घ्राणार्बुद,घ्राणार्श निर्हरणार्थ
- अङ्गुलित्राणक यन्त्र(Mouth Gag)-गोस्तनाकार,मुख विव.....
- योनि व्रण-एक्षण यन्त्र(Cusco Speculum)
- गर्भ शंकु यन्त्र-मूढगर्भ निर्हरण
- कंठशल्योवलोकिनी नाडी(laryngoscope)→
- कंठशल्य निर्घातिनी-कंठशल्य निर्हरण

Questions

&

Discussions

THANK YOU